

*Карпенко М.О.,
аспірант Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого*

УЧАСТЬ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Враховуючи, що неповнолітньому, який вчинив суспільно небезпечне діяння і потрапив у сферу дії кримінального процесу, в силу його вікових та психологічних особливостей, недостатці життєвого досвіду, важко самостійно розібратися в механізмі провадження по кримінальній справі, законом передбачена обов'язкова участь захисника по цій категорії справ (п. 1.б. ч. 1 ст. 45 КПК України). Захисник на відміну від законного представника в усіх випадках керується тільки інтересами свого підзахисного. Його основне завдання - за допомогою засобів захисту, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, спростувати підозру чи обвинувачення, виявити обставини, які пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та надати їм необхідну юридичну допомогу. Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх як однієї з процесуальних гарантій при провадженні кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння, вчиненні підлітками, передбачають право мати безкоштовну правову допомогу адвоката (п. 7.1., 15.1.)¹.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 45 КПК України у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до вісімнадцяти років, захисник допускається до участі в справі з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення. Стаття 43 КПК України визначає, що підозрюваною визнається особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченої. Таким чином, в кримінальних справах осіб, які не досягли вісімнадцяти років, законодавець передбачив можливість вступу захисника в кримінальний процес на ранньому етапі, що обумовлено необхідністю оперативного надання кваліфікованої юридичної допомоги підлітку. Якщо кримінальна справа порушена відносно конкретного неповнолітнього і слідчий не застосовує відносно нього запобіжний захід, то підліток позбавлений допомоги захисника на початковому етапі розслідування. Тому законодавчо необхідно закріпити положення, згідно з яким особа визнається підозрюваною і у разі порушення відносно неї кримінальної справи.

Кримінально-процесуальним кодексом України передбачено, що як захисники допускаються адвокати, тобто особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, близькі родичі підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники. Близькі родичі неповнолітнього правопорушника, його опікуни або піклувальники як захисники можуть брати участь у справі лише поряд з захисником – адвокатом чи іншим фахівцем у галузі права (ч. 4 ст. 44 КПК України). Ця вимога закону, з нашої точки зору, викликана тим, що, по-перше, в більшості випадків вони не мають тієї сукупності правових знань, які допоможуть підлітку ефективно реалізувати своє право на захист. Тому адвокат або фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги, окрім захисту неповнолітнього правопорушника повинен допомагати законним представникам в підготовці до участі в справі за умовою, що їх інтереси не суперечать інтересам підлітка. Він може допомогти роз'яснити права та обов'язки законному представнику, підготувати клопотання, дослідити докази тощо. Це дозволить

активізувати діяльність законних представників у кримінальному процесі, що дасть можливість найбільш повно реалізувати всі можливості, передбачені законом, для захисту прав неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння². По-друге, законні представники можуть займати в справі позицію, яка відрізняється від позиції обвинуваченого та захисника.

Вивчення матеріалів кримінальних справ про злочини осіб, які не досягли вісімнадцяти років, виявило надзвичайно пасивну поведінку захисника на досудовому слідстві по цій категорії справ. Його діяльність у більшості випадків зводиться до присутності при пред'явленні неповнолітньому постанови про притягнення як обвинуваченого, при його допиті, а також при ознайомленні молодого правопорушника з матеріалами закінченого досудового слідства. Захисники неповнолітнього практично не користуються своїм правом клопотатися перед слідчим про їх участь в провадженні слідчих дій. (Такі випадки мали місце лише в 5% вивчених кримінальних справ). На досудовому слідстві захисники клопоталися про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та направлення справи до суду для застосування примусових заходів виховного характеру (у 12% можливих випадків), про зміну запобіжного заходу (у 5% кримінальних справ), про ознайомлення з матеріалами справи (у 2 % справ). Передбачена Кримінально-процесуальним кодексом можливість збирання захисником відомостей про факти, що можуть використовуватися як докази в справі, шляхом одержання документів від громадян та юридичних осіб, одержання ж письмових висновків фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань, не використовується зовсім. Захисники не витребувають характеристику неповнолітнього обвинуваченого з місця його проживання, навчання, роботи, проведення дозвілля, покладаючись на те, що це зробить слідчий в силу своїх процесуальних обов'язків. Однак слідчі при з'ясуванні даних, що характеризують особистість неповнолітнього правопорушника, обмежуються лише витребуванням характеристики з одного із вказаних місць.

Не використовують захисники можливості фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань. Вивчаючи матеріали кримінальних справ, можна помітити, що деякі підлітки є неграмотними, пишуть пояснення з великою кількістю помилок, не можуть чітко висловити свою думку. Іноді лише під час судового розгляду з'ясовується, що підліток у дитинстві мав травму голови чи тяжко хворів. Отримані в ході досудового слідства висновки спеціалістів з медицини, психології, педагогіки про неадекватний своєму віку фізичний, інтелектуальний рівень розвитку, недостатній рівень освіти, можуть бути враховані судом як пом'якшуючі обставини. Мають місце випадки, коли захисники не реагують на дії слідчого, які формально не порушують вимог кримінально-процесуального законодавства, але грубо суперечать природі та інституту захисту. Так, при ознайомленні групи неповнолітніх обвинувачених, що складалася з п'яти осіб, з матеріалами закінченого досудового слідства на вивчення кримінальної справи загальною кількістю чотириста сторінок кожним з підлітків було затрачено по п'ятнадцять хвилин. Крім цього, ознайомлення почалося у дев'ятнадцятій годині вечора, коли у неповнолітнього вже не такий рівень уваги, як удень. Адвокат, який здійснював захист всіх обвинувачених, ніяк не відреагував на такі дії слідчого.

На пасивність захисників під час досудового слідства по справах неповнолітніх звертали увагу багато вчених³. Такий характер діяльності захисників, на нашу думку, обумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами:

1) КПК України до змін, що внесені до нього 21 червня 2001 року, передбачав, що захисник допускається до участі в справі з моменту пред'явлення обвинувачення, а у разі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, або застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту – з моменту оголошення їй протоколу про затримання або постанови про

застосування запобіжного заходу, але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту затримання. Слідчі при наявності достатніх доказів, які вказували на вчинення злочину певною особою, не виносили своєчасно постанову про притягнення цього неповнолітнього як обвинуваченого і проводили в процесі розслідування слідчі дії за участю підлітка, який вчинив суспільно небезпечне діяння, як свідка. Захисник, в силу закону, допускався до участі в справі на більш пізньому етапі слідства.

2) У 65% вивчених нами кримінальних справ захисник, згідно з п. 1, 2 ч. 4 ст. 47 КПК України, призначався слідчим. Відсутність матеріальної зацікавленості у багатьох випадках призводить до того, що захисник формально виконує свої функції, обмежуючись лише виступом у судових дебатах, де, акцентуючи увагу на обставинах, які пом'якшують покарання, просить суворо не карати підзахисного.

3) У КПК України зазначено, що захисниками у кримінальній справі окрім адвокатів можуть бути й інші фахівці в галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Ці особи як захисники виступали в 4% вивчених кримінальних справ. Часто вони не мають достатнього рівня знань та практичного досвіду роботи, внаслідок чого не можуть ефективно захищати неповнолітнього правопорушника.

4) Часто захисник не може налагодити психологічний контакт з неповнолітнім обвинуваченим, що веде до обмеження його можливостей по захисту підлітка. Призначений для участі в справі він повинен не тільки розбиратися у правових питаннях, але й мати певні педагогічні навички, знання з дитячої та юнацької психології. Ми підтримуємо пропозицію вчених про необхідність спеціалізації захисників, які призначаються для захисту у справах про злочини вчинені неповнолітніми⁴. Вміння захисника розбиратися в психологічних та вікових особливостях неповнолітнього дозволить здійснювати виховний вплив на молодого правопорушника вже під час досудового слідства. Оскільки саме адвокат, в силу поставлених перед ним завдань, звертає особливу увагу на формування характеру підлітка, вплив на нього конкретної життєвої ситуації, від його вміння, знань, почуття міри і такту залежить правильне сприйняття та оцінка підлітком своєї протиправної поведінки⁵. Виховні бесіди захисника з підлітком можуть у подальшому виключити скоєння неповнолітнім нового злочину.

Вивчення матеріалів кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми, показало, що у практиці захисту цих осіб трапляються випадки, які не знайшли свого врегулювання в нормативних актах України. Це призводить до складнощів, які виникають при прийнятті рішення у таких ситуаціях:

1) Стаття 7-3 КПК України, яка регламентує порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, передбачає, що неповнолітньому, щодо якого винесено постанову про закриття справи, його батькам або особам, що їх замінюють, перед направленням справи прокурору надається можливість ознайомитися з усіма матеріалами справи. При цьому вони мають право користуватися послугами захисника. Тобто запрошувати захисника до участі в ознайомленні з матеріалами справи, чи ні - повністю залежить від розсуду вказаних осіб, на відміну від проведення цієї процесуальної дії у справах неповнолітніх, які досягли віку кримінальної відповідальності, де присутність захисника є обов'язковою (ст. 440 КПК України). Узагальнення матеріалів цієї категорії кримінальних справ показало, що захисники беруть участь в ознайомленні з усіма матеріалами справи лише у 12% випадків. Тому, з нашої точки зору, для більш ефективного захисту осіб, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, необхідно передбачити у законі обов'язкову участь захисника у виконанні названої процесуальної дії.

2) Законом не врегульована ситуація, коли злочин вчинений неповнолітнім у співучасті з дорослим, який відмовився від послуг захисника на досудовому слідстві, а кримінальна справа відносно підлітка не виділена в окреме провадження тому, що це може негативно відбитися на всебічності, повноті і об'єктивності її дослідження і вирішення. Чи повинен захисник у цих випадках здійснювати захист дорослого? Ми вважаємо, якщо при з'ясуванні обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього правопорушника, необхідно виконати дії, спрямовані на захист дорослого, захисник повинен це робити.

3) У законі не вирішено питання про те, чи повинен бути захисник у кожного неповнолітнього обвинуваченого, якщо злочин вчинено групою підлітків, чи він може захищати один усіх, як це часто зустрічається на практиці. На нашу думку, захиснику буде важко розібратися в психологічних та вікових особливостях всіх підлітків, брати участь у провадженні слідчих дій за їх участю, збирати відомості про факти, які встановлюють обставини, що входять в предмет доказування по справі. Тому необхідно в законі закріпити положення, згідно з яким кожний підозрюваний, обвинувачений, підсудний неповнолітній правопорушник повинен мати окремого захисника.

4) Захисник у кримінальному судочинстві є самостійним учасником процесу, який має широкі повноваження при захисті прав та інтересів обвинуваченого, який не досяг вісімнадцяти років. На підставі матеріалів кримінальної справи він самостійно обирає позицію по справі, яка може не співпадати з позицією неповнолітнього. Питання про дії захисника в таких ситуаціях особливо важливе тому, що часто підлітки в силу своїх вікових, психологічних особливостей (бажання звернути на себе увагу, помилкове (хибне) почуття "товариства", страх перед дорослим) або беруть вину за вчинене на себе, покриваючи інших співучасників, або навпаки виправдовують себе, наводячи неправдиві аргументи, які не знаходять свого підтвердження в матеріалах справи. При виникненні колізії між позиціями неповнолітнього і захисника, останній повинен в доступній формі пояснити вибрану ним лінію захисту, показати, якщо необхідно, неспроможність аргументів, наведених на свій захист неповнолітнім.

¹ Збірник міжнародно-правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. – К.: Столиця, 1998. – С. 10–35.

² Ульянова Л. Защита по делам о преступлениях несовершеннолетних // Сов. юстиция. – 1996. – № 5. – С. 12–13.

³ Возбуждение и предварительное расследование дел о преступлениях несовершеннолетних: Учеб. пособие / Отв. ред. С.П. Ефимычев. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1982. – 100 с.

⁴ Калмыкова Н.В. Защита по делам несовершеннолетних. – Мн.: Беларусь, 1981. – 118 с.

⁵ Кисельова Т. Деякі аспекти діяльності адвоката по профілактиці правопорушень неповнолітніх // Рад. право. – 1986. – № 8. – С. 41–44.